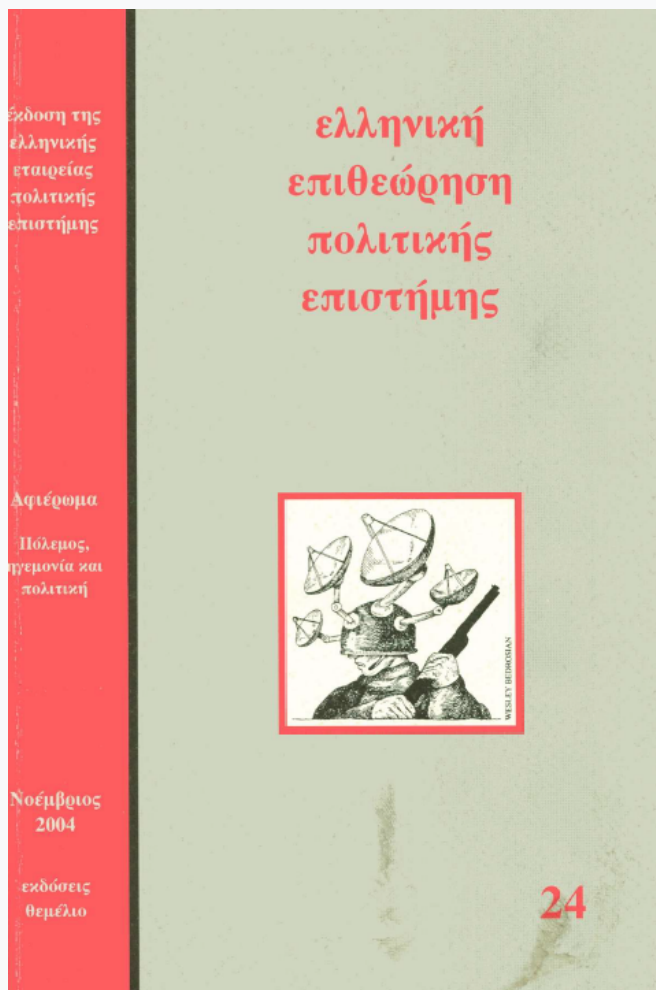

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 24, Αρ. 1 (2004)

Αφιέρωμα: Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική

La Grèce du politique, Pole Sud, τχ. 18, Μάιος 2003. Κείμενα των: Δ. Βορίκα, Θ. Διαμαντόπουλου, Γ. Κοντογιώργη, Χρ. Ροζάκη, Δ. Σωτηρόπουλου, Καλ. Σπανού, Κ. Τσουκαλά, Λ. Τσούκαλη, Ν. Χλέπα.

Ανδρέας Πανταζόπουλος

doi: [10.12681/hpsa.14725](https://doi.org/10.12681/hpsa.14725)

Copyright © 2017, Ανδρέας Πανταζόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πανταζόπουλος Α. (2017). La Grèce du politique, Pole Sud, τχ. 18, Μάιος 2003. Κείμενα των: Δ. Βορίκα, Θ. Διαμαντόπουλου, Γ. Κοντογιώργη, Χρ. Ροζάκη, Δ. Σωτηρόπουλου, Καλ. Σπανού, Κ. Τσουκαλά, Λ. Τσούκαλη, Ν. Χλέπα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 24(1), 183–189. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14725>

La Grèce du politique, *Pole Sud*, τχ. 18, Μάιος 2003. Κείμενα των: Δ. Βορίκα, Θ. Διαμαντόπουλου, Γ. Κοντογιώργη, Χρ. Ροζάκη, Δ. Σωτηρόπουλου, Καλ. Σπανού, Κ. Τσουκαλά, Λ. Τσούκαλη, Ν. Χλέπα.

Πριν από έναν χρόνο, η γαλλική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης *Pole Sud* (η οποία διευθύνεται από τον Paul Allies), εξέδωσε ένα ενδιαφέρον τεύχος αφιερωμένο στην πολιτική Ελλάδα, στην «Ελλάδα του πολιτικού», όπως χαρακτηριστικά επιγράφεται ο εν λόγω φάκελος. Η έκδοση, η οποία συντονίστηκε από τον καθηγητή Γ. Κοντογιώργη, περιλαμβάνει οκτώ κείμενα-αναλύσεις οι οποίες προσεγγίζουν ιδιαίτερες όψεις της πολιτικής Ελλάδας των τελευταίων ετών.

Η ανάλυση των Δ. Σωτηρόπουλου και Δ. Βορίκα («Οι υπουργικές ελίτ στην Ελλάδα, από το 1974 μέχρι το 2000») παρουσιάζει τα προσωρινά αποτελέσματα έρευνας που αφορά την κοινωνική σύνθεση των ελληνικών κυβερνήσεων 1974-2000. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, η υπαρκτή ανανέωση του υπουργικού προσωπικού δεν συνοδεύθηκε από μία αμφισβήτηση της ανδρικής κυριαρχίας σε αυτό, ενώ τα λεγόμενα ελεύθερα επαγγέλματα (μηχανικοί, οικονομολόγοι) κέρδισαν έδαφος στην κατάκτηση υπουργικών θώκων. Στη διάρκεια των τελευταίων ετών του 20ού αιώνα, αυξήθηκε, επίσης, ο αριθμός των πανεπιστημιακών και των δημοσιογράφων στις κυβερνητικές ελίτ, ενώ μειώθηκε ο αριθμός εκείνων οι οποίοι έκαναν σπουδές στο εξωτερικό προτού αναλάβουν υπουργικό αξίωμα. Ένα γενικότερο συμπέρασμα: οι αλλαγές στις υπουργικές ελίτ, αλλαγές οι οποίες θα μπορούσαν να παραπέμπουν στον νέο ρόλο του μεταπολιτευτικού κράτους, υπολείπονται των γενικότερων κοινωνικών εξελίξεων.

Ο Θ. Διαμαντόπουλος («Η μεταδικτατορική Ελλάδα: πολιτικές δυνάμεις και κοινή γνώμη») επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στο

μεταδικτατορικό πολιτικό σύστημα, επισημαίνοντας τη θεσμική του σταθερότητα και τη θεσμοποίηση των βασικότερων πολιτικών του δυνάμεων. Αναφορικά με το κομματικό σύστημα της περιόδου, ο συγγραφέας υπογραμμίζει την άτεγκτη και σχετικά ισορροπημένη δικομματική του δόμηση, σε ένα πρώτο στάδιο κεντροφύγης και, αργότερα, κεντρομόλα. Παρά τις πρόσφατες ενδείξεις για νέες οριζόντιες διαιρετικές τομές, ο ελληνικός δικομματισμός διαθέτει αρκετούς υλικούς και ψυχολογικούς πόρους ώστε να αντεπεξέλθει στις νέες προκλήσεις.

Ο Γ. Κοντογιώργης («Η σύγχρονη Ελλάδα: ένα παράδειγμα προερχόμενο από το ελληνικό κοσμοσύστημα») υποστηρίζει ότι η Ελλάδα εκπροσωπεί ένα διαφορετικό, από άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, παράδειγμα μετάβασης στο μεγάλης κλίμακας σύγχρονο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα. Το ελληνικό πολιτικό σύστημα, προερχόμενο από έναν «πρωτόγονο» και μικρής κλίμακας ανθρωποκεντρισμό, δυσκολεύεται να συνδυάσει με νεωτερικό τρόπο το κοινωνικό με το πολιτικό, παραπέμποντας έτσι σε μία διαφορετικού τύπου άρθρωση τους. Ωστόσο, μία τέτοια κατεύθυνση, η οποία θα μπορούσε να χρωθεί σε μία ελληνική «υστέρηση», ενδέχεται να αντιπροσωπεύει και μία νέα ερευνητική και πολιτική διέξοδο, ένα «εργαστήρι» για τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο νεωτερικός πολιτικός πολιτισμός.

Η ανάλυση του Χρ. Ροζάκη («Η διεθνής θέση της Ελλάδας») ασχολείται με τη θέση και τον ρόλο της Ελλάδας στην Ε.Ε., τις προοπτικές της χώρας για ενεργητική, θετική, εμπλοκή στα βαλκανικά προβλήματα, καθώς και στην ειρηνική διευθέτηση της ελληνοτουρκικής διένεξης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η Ελλάδα στοιχήθηκε με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες προκειμένου να διαδραματίσει έναν θετικό ρόλο στα Βαλκάνια, εμμένοντας, παράλληλα, ότι η ειρηνική λύση της ελληνοτουρκικής κρίσης είναι μονόδρομος.

Η Καλλιόπη Σπανού («Η ελληνική διοίκηση σε μετασχηματισμό: η διπλή πρόκληση του εκδημοκρατισμού και του εξευρωπαϊσμού») αναδεικνύει τις δύο μείζονες προκλήσεις τις οποίες αντιμετωπίζει η ελληνική δημόσια διοίκηση. Τον εκδημοκρατισμό της σε σχέση με την πολιτική και με τους πολίτες και τον εξευρωπαϊσμό της ώστε να συμμετάσχει επί ίσοις όροις στην ευρωπαϊκή ενσωμάτωση. Οι δύο αυτές προκλήσεις επιβάλλουν την αμφισβήτηση των κληροδοτημένων πρακτικών.

Ο Α. Τσούκαλης («Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση») επιση-

μαίνει τον καταλυτικό ρόλο της Ε.Ε. στον εσωτερικό εκσυγχρονισμό της χώρας και, στο πλαίσιο αυτό, την κυριαρχία των εκσυγχρονιστικών δυνάμεων, παρά τις όντως δυναμικές αντιστάσεις διαφόρων οργανωμένων ομάδων οι οποίες καθυστέρησαν την αναγκαία προσαρμογή της χώρας. Αν και μένουν ακόμη πολλά να γίνουν, ο συγγραφέας εκτιμά ότι η συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. την αναδεικνύει σε σημαντικό σταθεροποιητικό παράγοντα στην περιοχή.

Ο Ν.-Κ. Χλέπας («Διοικητικός χάρτης και πολιτική εξουσία: τα διακυβεύματα της αποκέντρωσης στην Ελλάδα») υπογραμμίζει τη σχετικά πρόσφατη αναβάθμιση της αποκέντρωσης ως διακριτής βαθμίδας, διαφορετικής από την εθνικο-συγκεντρωτική πολιτική ρύθμιση, ικανής να ανανεώσει το πολιτικό σύστημα το οποίο πάσχει από κρίση εμπιστοσύνης.

Αν αφήσαμε για το τέλος της παρουσίασης την ανάλυση του Κ. Τσουκαλά («Η ελληνική κοινωνία ενώπιον της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης»), είναι γιατί το συγκεκριμένο κείμενο παρουσιάζει, για τον υπογράφοντα, εξαιρετικό ενδιαφέρον, τέμνοντας οικείου προβληματισμούς. Ο Κ. Τσουκαλάς επιχειρεί να δει τους τρόπους «σύγκλισης» της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις πολιτικές, οικονομικο-κοινωνικές και ιδεολογικές συνέπειές τους. Αρχικά, στέκεται στον όρο «σύγκλιση», επισημαίνοντας ότι η απουσία «αυθεντικού κοινωνικού συμβολαίου» σε ευρωπαϊκή κλίμακα μπορεί μεν να διαγράφει από τον ορίζοντα την άσκηση κεντρικά εκπορευόμενων καταναγκαστικών επεμβάσεων για την κοινωνική ενσωμάτωση, ωστόσο, δεν ακυρώνει μία σειρά απαραίτητων ρήξεων για την παραγωγή ενός νέου πρωτόγνωρου πεδίου κοινωνικής και θεσμικής ομογενοποίησης. Οι ρήξεις αυτές –πρόκειται για τις πολιτικές «σύγκλισης»,– προκαλούμενες εκ των άνω, σκοπεύουν ουσιαστικά την «ιδρυτική αναπαράσταση του φαντασιακού υποκειμένου του γενικού συμφέροντος». Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί παρά να έχει μείζονες συνέπειες στην ίδια την πολιτική: στα περιεχόμενα και στις μορφές άσκησής της. Αυτό που μοιάζει να αποσύρεται από τον ορίζοντα είναι μία ενιαία και κρατικο-κυριαρχική πολιτική θέληση η οποία να αποφασίζει σχετικά αυτόνομα την πορεία που θα ακολουθήσει ο κάθε ιδιαίτερος κοινωνικός σχηματισμός: συνέχιση μιας εθνικής ιδιαιτερότητας ή αναπαραγωγή του κοινωνικο-αξιακού παραδοσιακού διάκοσμου; Η σύγκλιση έρχεται, ακριβώς, να ανατρέψει αυτή τη γνωστή ως σήμε-

ρα εναλλακτική λύση, επιβάλλοντας μία θεσμική, οικονομική αλλά και ιδεολογική συμπίεση προτύπων και λειτουργιών. Το πολιτικό ενδύεται τον μανδύα ενός «τεχνο-αυταρχισμού», αποκλειστικός σκοπός του οποίου, πλέον, είναι η αποφασιστική κάμψη των αντιστάσεων στην ευρωπαϊκή ενσωμάτωση. Στο πλαίσιο αυτό, τα κοινωνικά διακυβεύματα παρουσιάζονται «αντικειμενικοποιημένα» –πρόκειται, εδώ, προφανώς, για την αντιπολιτική ρητορική του «μονόδρομου»– αφού ο μοναδικός και επείγων στόχος είναι η ομογενοποίηση, η οποία, στην ξέφρενη πορεία της, δεν μπορεί παρά να παράγει το διαβόητο «δημοκρατικό έλλειμμα».

Ένα από τα κορυφαία αποτελέσματα της διαδικασίας αυτής είναι η επιχειρούμενη ριζική διάκριση ανάμεσα στο «κοινωνικό» και το «πολιτισμικό». Το πρώτο συνιστά αποκλειστικό αντικείμενο της «σύγκλισης», το δεύτερο αφήνεται να εξελιχθεί αυτόνομα, με σεβασμό των εθνικών ιδιαιτεροτήτων. Ωστόσο, ακριβώς στο σημείο αυτό, η πολιτική χάνει την κεντρικότητά της. Αποεθνικοποιείται, πράγμα που σημαίνει ότι αδυνατεί να ελέγξει και να νομιμοποιήσει κοινωνικά τις αποφάσεις της, αλλά και να επεξεργαστεί την «κοινωνιο-πολιτισμική» αλλαγή που επιβάλλει η είσοδος σε μία περίοδο πτώσης των συνόρων και μετασχηματισμού των αξιακών κωδίκων. Αυτή η απογύμνωση του πολιτικού βολονταρισμού, της κρατικο-εθνικής πολιτικής ρύθμισης, μπορεί να προκαλεί διαστρεφικά αποτελέσματα (ενίσχυση των ιδεολογικών αρχαϊσμών, των πολιτισμικών αντιστάσεων), αφού δεν λαμβάνει υπόψη της την ιστορικότητα του πολιτικού, δηλαδή το γεγονός ότι κάθε ευρωπαϊκός κοινωνικός σχηματισμός έχει τις δικές του κοινωνικές ιδιαιτερότητες, έχοντας ανάγκη να διανύσει έναν σχετικά αυτόνομο, δικό του δρόμο, προς τον εκσυγχρονισμό της οικονομικής και νομοματικής σταθερότητας.

Η ελληνική περίπτωση εικονογραφεί μία τέτοια διαδρομή. Παρά τις μετρήσιμες οικονομικές επιδόσεις, ιδιαίτερα των τελευταίων ετών, η κοινωνική, ιδεολογική και πολιτισμική δομή της χώρας δείχνει να αποκλίνει από τις αντίστοιχες των άλλων ευρωπαϊκών χωρών, εμμένοντας στις δικές της δομικές οριζουσες. Στις ιστορικο-πολιτισμικές ιδιαιτερότητες της Ελλάδας (γλώσσα, θρησκεία, παράδοση), θα πρέπει να προστεθεί και η ιδιόμορφη οικονομική της ανάπτυξη: οικογενειακές αγροτικές δομές (παρά την αγροτική έξοδο), γενικότερη αντίσταση στη διαδικασία μισθωτοποίησης, ατομικές και οικογενειακές μικρο-επιχειρήσεις, πολυσθενείς δρα-

στηριότητες, διόγκωση του κράτους, (νέο-) πελατειακές σχέσεις, πράγματα τα οποία, μεταξύ άλλων, δείχνουν ότι η ελληνική οικονομικο-κοινωνική δομή ανθίσταται στον διαρθρωτικό εκσυγχρονισμό της. Αντίσταση, η οποία αγκιστρώνεται στα «κεκτημένα», προκειμένου να αντιμετωπίσει απειλητικά σχέδια κοινωνικής αποδιοργάνωσης.

Νομίζουμε ότι αυτό το οποίο αναδύεται από την ανάλυση του Κ. Τσουκαλά, την οποία παρουσιάζουμε εδώ σχηματικά, είναι: α) μία απόκλιση ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτισμικό· β) μία ορατή τάση αναπλήρωσης του βαθμιαία υποχωρούντος κρατικο-εθνικού από το ιδεολογικό/πολιτισμικό· γ) μία ιδιόμορφη συνάρθρωση πολιτισμικού και κοινωνικού, διαφορετική από αυτήν την οποία γνωρίσαμε στα μεταπολιτευτικά χρόνια· δ) πράγματα τα οποία παραπέμπουν σε μία δυσκολία και σε μία αδυναμία πολιτισμικής μετάφρασης του «εκσυγχρονισμού» με φιλολαϊκούς όρους και, ακόμη περισσότερο, σε μία δυσκολία και αδυναμία ιστορικοποίησης του εκσυγχρονισμού, οι οποίες θα μπορούσαν να σηματοδοτηθούν ως *κρίση πολιτισμικής νομιμοποίησής του*.

Στο πλαίσιο αυτό, μία από τις προσεγγίσεις του εκσυγχρονιστικού πειράματος της οκταετίας 1996-2004 θα μπορούσε να αναλύσει την εν λόγω εκσυγχρονιστική κυριαρχία ως εργαλειακή, χωρίς, δηλαδή, την κοινωνική αποδοχή, τη βαθμιαία εσωτερίκευση, των αξιακών και θεσμικών του προϋποθέσεων. Έτσι, ο εκσυγχρονισμός, ενώ μπορεί και πρέπει να αποτιμάται στις θετικές οικονομικές του επιδόσεις οι οποίες ήρθαν να εμπεδώσουν και να αναβαθμίσουν τον εξωτερικό ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, την ίδια στιγμή φαντάζει και, ως έναν βαθμό, είναι «ξένος», προϋόν δηλαδή εξωτερικής *επιβολής*. Η υπαρκτή αυτή διαδικασία επιβολής, η οποία επισημαίνεται διαρκώς από τον συγγραφέα, μεταφράσθηκε στη δημόσια αντιπαράθεση (πολιτικών, δημοσιογραφικών και διανοητικών ελίτ) αρκετές φορές ως *επιβουλή*, ως ευθεία απειλή κατά της κοινωνικο-πολιτισμικής ιδιοπροσωπίας της χώρας, του αντιστασιακού «ελληνικού χαρακτήρα». Παραδείγματος χάρη, οι κινητοποιήσεις για τις αστυνομικές ταυτότητες, αλλά και η κοινωνική βαναυσότητα κατά των μεταναστών, για να αναφερθούμε μόνο σε αυτές τις δύο ερμηνευτικά λιγότερο διαφιλονικούμενες περιπτώσεις, αρθρώνοντας κρίσιμες κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές διαστάσεις, εξέθρεψαν φαινόμενα πολιτικού κυνισμού, αποξένωσης και εθνοτικού ρατσισμού, συνεργώντας τα μέγιστα στην

ίδια την τροπή της «αντίστασης» σε μη πολιτικές κατευθύνσεις. Θα έλεγε κανείς ότι το αντιστασιακό χρέος κοινωνικοποιήθηκε πέρα από πολιτικές αρχές, καταργώντας «τεχνητές διαιρέσεις» (π.χ. Αριστερά/Δεξιά), αποδιοργανώνοντας κομματικές δομές και περιθωριοποιώντας παραδοσιακές κομματικές εγκλήσεις, μεταφραζόμενο, έτσι, σε ένα πρόβλημα «νοήματος», σε ταυτοτική αναζήτηση.

Η αναζήτηση αυτή δεν μπορούσε παρά να στραφεί σε γνωστές, δοκιμασμένες στο παρελθόν λύσεις, σε ό,τι ο Τσουκαλάς αποκαλεί «ιδεολογικούς συντηρητισμούς» («immobilismes ideologiques»). Κατά τη γνώμη μας, και στο σημείο αυτό θεωρούμε ότι ακόμη μία φορά ακολουθούμε την προοπτική του συγγραφέα, η εμπαθής αντίδραση δεν πρέπει να ιδωθεί ως «απλή» ανάδυση ενός αιώνιου χθες, ενός παρελθόντος που δεν λείπει να παρέλθει, αλλά ως επικαιρική δόμηση συντηρητικών ή και αντιδραστικών του όψεων, οι οποίες «επαναλαμβάνονται», υπερκαθοριζόμενες και εργαλειοποιούμενες, ωστόσο, από συγκαιρινά διακυβεύματα. Η «διαφορά» που γεννά αυτή η «επανάληψη» του παρελθόντος, συνίσταται στις αδράνειες και στην ανικανότητα ενός ετεροπροσδιοριζόμενου παρόντος να το μεθερμηνεύσει, μολιάζοντας το με μια γλυκιά γεύση μέλλοντος. Εδώ, νομίζουμε ότι προσλαμβάνει όλη της την αξία η κεντρική επισήμανση του Τσουκαλά για τον αποϊστορικοποιημένο εκσυγχρονισμό, αυτόν που εκπορεύεται από τις Βρυξέλλες. Η μη κοινωνικο-πολιτική τροπή ενός εξωγενούς εκσυγχρονισμού είναι το αποτέλεσμα μιας κεντρικά εκπορευόμενης απορρύθμισης που λειτουργεί περισσότερο με τον αυταρχισμό παρά με την ιδεολογία.

Μέσα σε τέτοια συμφραζόμενα, ορθώς ο συγγραφέας διεκδικεί και προτείνει ευρωπαϊκές «μορφές ενσωμάτωσης λιγότερο καταναγκαστικές, λιγότερο γραφειοκρατικοποιημένες και περισσότερο ανοικτές στην κοινωνική πραγματικότητα των κρατών-μελών» της Ε.Ε. Γιατί, επιπλέον, αυτή η *απογείωση* («αποεδαφικοποίηση» σε μία μετανεωτερική γλώσσα...) της πολιτικής έρχεται, με τη σειρά της, να μετατρέψει το εθνικό σε εθνοτικό, ανασηματοδοτώντας, μέσω ενός απόλυτου πολιτισμικού διαφορισμού, τις «εθνικές αξίες», με συνέπεια ο εκσυγχρονισμός καθεαυτός, δηλαδή ως αίτημα και ανάγκη συγχρονισμού στις εξελίξεις, να φαίνεται στην ολότητά του ξένος, ακόμη και «ξενόφερτος». Η τελευταία αυτή τροπή, εξαιρετικά σημαντική για την ίδια τη συγκρότηση του αντιστασιακού «αντι-εκσυγχρονιστικού επιχειρήματος», όπως το είδαμε να εκδιπλώνεται τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, μπορεί έτσι να

αυτονομείται με ευκολία από τις αντικειμενικές προκείμενες της εξέλιξης και να στιγματίζει αδιακρίτως και ηθικο-πολιτισμικά κάθε απόπειρα νεωτερικής συγκρότησης των κοινωνικών υποκειμένων και αναπροσαρμογής των πρακτικών τους. Μπορεί, με άλλα λόγια, να χρεώνει κάθε πρακτική, ακόμη και κάθε πρόθεση, ενός τέτοιου εκσυγχρονισμού αφετηριαζόμενου από ενδογενείς λόγους, ως μη-εθνικού, ακόμη και «ανθελληνικού», εισάγοντας προς τούτο μία οριζόντια εθνοτικο-πολιτισμική διαίρεση μεταξύ ενός εθνικού ανενδοτισμού και ενός εθνικά ενδοτικού εκσυγχρονισμού.

Μέσα στην ευρωπαϊκή και εθνική συγκυρία της δεκαετίας 1996-2004, η εκλογική κυριαρχία του εκσυγχρονισμού, αδυνατώντας να μεταποιηθεί σε πολιτική ηγεμονία, ήρθε να μαρτυρήσει το μείζον: ο έξωθεν επιβεβλημένος κυρίως (αν και όχι αποκλειστικά) ως προς τους εντατικούς ρυθμούς του εκσυγχρονισμού συμπαρέσυρε στην αντιστασιακή πολιτισμική του απόρριψη και τους ενδογενείς λόγους ενός εκσυγχρονισμού με εθνικο-κοινωνικά χρώματα. Η εργαλειακή δεξίωση του «εθνικού στόχου» της ένταξης στην ΟΝΕ φαίνεται να διέσπασε, αντί να αναπαράγει, εδραίες κοινωνικές συμμαχίες (στις οποίες αναφέρεται ο Τσουκαλάς, εντοπίζοντάς τες σε αγροτικά στρώματα, σε ανεξάρτητους εργαζόμενους, αλλά και σε δημόσιους λειτουργούς), μεταπολιτευτικά συγκροτημένες στο κεντροαριστερό, στο «προοδευτικό» τμήμα του πολιτικού φάσματος. Μία τέτοια εξέλιξη, θα μπορούσε κανείς να υποβάλει ότι ήταν «φυσιολογικά» αναμενόμενη, αφού το ίδιο το κοινωνικό είναι συστατικό στοιχείο του εθνικού. Η αποσυσχέτισή τους, μία ορισμένη κοινωνική απογενεαλογικοποίηση του εθνικού, επανέφερε το τελευταίο στην επιφάνεια με το προσώπείο του εθνοτικο-πολιτισμικού, στερώντας, εκτός των άλλων, και από τους πολιτικούς εκπροσώπους του ελληνικού εκσυγχρονισμού τη δυνατότητα να ενδύσουν με αξιοπιστία τους οικονομικούς, κυρίως, στόχους με τον μανδύα ενός γηγενούς εθνικού συμφέροντος. Ο δόλος της ιστορίας: το, κατά Κ. Τσουκαλά, ελευθεριάζον από γραφειοκρατικοποιημένους ευρωπαϊκοκοινωνικούς καταναγκασμούς «πολιτισμικό» παίρνει τη ρεβάνς από την εντατική καταστολή του «κοινωνικού»...

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ